

Вступ

Цю книжку читати нелегко, однак я переконаний, що вона важлива. І не лише тому, що, як показують опитування¹, більшість має дуже розмите уявлення про події, які насправді відбувалися в Аушвіці, а й тому, що, сподіваюсь, ця книжка відрізняється від попередніх видань на цю тему.

Це видання можна назвати своєрідним підсумком п'ятнадцяти років написання книжок та зйомок телепередач про нацистів. Це спроба продемонструвати, чому один з найжахливіших злочинів в історії найкраще зрозумілий через призму одного конкретного місця — Аушвіцу. На відміну від історії антисемітизму, в Аушвіцу є конкретний початок (перших польських ув'язнених привезли сюди 14 червня 1940 року), і, на відміну від історії геноциду, він має й конкретний кінець (табір було звільнено 27 січня 1945 року). Між цими двома датами розгорнулася складна історія, яка багато в чому віддзеркалювала хитросплетіння расової та етнічної політики нацистів. Аушвіц не задумували як табір для знищення євреїв, «остаточне рішення» єврейського питання ніколи не було його єдиним завданням, хоча згодом стало основним призначенням табору. Він постійно змінювався фізично, часто у відповідь на успіхи або невдачі німецьких воєнних дій. Аушвіц через свою руйнівну діяльність фізично втілював фундаментальні цінності нацистської держави.

Дослідження історії табору Аушвіц дає нам змогу не лише побачити нацистів «зсередини», воно дає нам можливість зрозуміти поведінку людей у чи не найекстремальніших умовах

за всю історію. Завдяки цьому ми можемо багато чого дізнатися про себе самих.

Ця книжка з'явилась у результаті унікального дослідження — близько ста спеціальних інтерв'ю з колишніми злочинцями-нацистами та вцілілими ув'язненими концтабору. Крім того, вона спирається на сотні інтерв'ю, узятих раніше під час моєї роботи з історії Третього рейху, багато з яких були проведені з колишніми членами нацистської партії². Користь від зустрічей та розмов з уцілілими ув'язненими та колишніми злочинцями надзвичайна. Вона дає змогу побачити те, чого не дають жодні письмові джерела. Мене приваблював цей період історії ще зі шкільних часів, однак глибока зацікавленість Третім рейхом з'явилась у конкретний момент, коли я розмовляв з колишнім членом Націонал-соціалістичної партії у 1990 році. Під час роботи над документальним фільмом про Йозефа Геббельса я брав інтерв'ю у Вільфреда фон Офена, який, будучи особистим аташе Геббельса, дуже тісно співпрацював із сумнозвісним міністром нацистської пропаганди. Після офіційної частини інтерв'ю за чашкою чаю я запитав цього харизматичного, розумного чоловіка: «Яким одним словом ви описали б свій досвід життя в Третьому рейху?». Поки гер фон Офен на хвилину задумався, я про себе припустив, що його відповідь буде пов'язана з жахливими злочинами нацистського режиму проти людства — злочинами, які він з легкістю визнав, — а також з тією шкодою, яку нацисти заподіяли всьому світові. «Що ж, — зрештою відповів він, — якби мене попросили підсумувати життя за Третього рейху одним словом, це було б слово “Рай”».

«Рай»? Це слово не в'язалось у моїй голові ні з чим, що я читав у книжках з історії. Так само не в'язалось воно в мене і з цим елегантним, освіченим чоловіком, який сидів навпроти і, на те скидалося, ні виглядом, ні манерою говорити зовсім не був схожий на колишнього нациста, як я їх уявляв. Але «Рай»? Як він узагалі міг таке сказати? Як може будь-яка розумна людина думати так про Третій рейх і всі його звірства? І врешті-решт, як

сталось, що у XX столітті німці, представники висококультурної нації, могли чинити такі жахіття в самому серці Європи? Ці запитання виникли в моїй голові того далекого дня і досі не дають мені спокою.

У пошуку відповідей на них мені допомогли два щасливі збіги обставин. Перший полягав у тому, що я почав брати інтерв'ю в колишніх членів Націонал-соціалістичної партії саме тоді, коли більшість з них уже не боялася говорити про це публічно. Якби це було на п'ятнадцять років раніше, коли вони займали впливові посади й мали авторитет у громаді, вони не сказали б ані слова. Сьогодні ж більшість із них, зокрема гер фон Офен, уже не з нами.

Часто на те, щоб домовитися з колишніми ув'язненими та злочинцями про запис розмови на плівку, йшли місяці, а в деяких випадках і роки. Нам залишається лише здогадуватися, що переважувало і спонукало кожного з них погодитись на відеозйомку. Однак у багатьох випадках вони чітко відчували: що ближчає їхній кінець, то сильнішим є бажання записати — з усіма неприємними деталями — свої спогади про ті доленосні часи. Крім того, вони вірили, що ВВС не перекрутить їхніх слів. Від себе додаю, що, на мою думку, лише ВВС могло забезпечити нам підтримку, необхідну в цій справі. Період досліджень у цьому проєкті був таким довгим, що дозволити собі витрати могла тільки державна телерадіокомпанія.

Ще одним збігом обставин, який був нам на руку, стало те, що моє зацікавлення припало на падіння Берлінської стіни і відкриття кордонів з країнами Східної Європи. Зненацька ми отримали доступ не лише до архівів, а й до спогадів живих людей. У 1989 році, ще за комуністичного режиму, я знімав фільм у Радянському Союзі, і тоді важко було вивести когось на розмову про історію їхньої нації далі стандартних пропагандистських гасел. А тепер, у 90-х роках, наче прорвало дамбу, і полився стрімкий потік спогадів і думок, що їх десятиліттями приховували від усіх. У країнах Балтії люди розповідали мені,

що вони зустрічали нацистів як визволителів. У широких степах Калмикії я від безпосередніх свідків подій слухав історії про масові депортації етнічних груп, які організував Сталін. У Сибіру я зустрівся з ветеранами, які двічі потрапляли в ув'язнення — спочатку за наказом Гітлера, а потім за наказом Сталіна. А в одному селі під Мінськом зустрів жінку, що потрапила в сам вир найзапеклішої партизанської війни в сучасній історії і, згадуючи ті події, сказала мені, що партизани-червоноармійці були гіршими за нацистів. Увесь цей глибоко приховуваний осуд помер би разом із самими людьми, якби не крах комунізму.

Є також ще дещо, набагато страшніше, з чим я зіткнувся під час подорожі цими звільненими країнами, від Литви до України й від Сербії до Білорусі: лютий антисемітизм. Я думав, що люди розповідатимуть мені, як вони ненавидять комуністів — це здавалось природним. Але ненавидіти євреїв? Це скидалося на безглуздзя, особливо з огляду на те, що там їх майже не залишилось — про це подбали Гітлер і нацисти. Незважаючи на це, дідусь із Прибалтики, який 1941 року допомагав нацистам розстрілювати євреїв, зараз, через 60 років, вважав, що чинив правильно. І навіть серед тих, хто боровся проти нацистів, були запеклі антисеміти. Пам'ятаю запитання, яке поставив мені за обідом один українець, ветеран війни. Він був серед українських націоналістів, які вели боротьбу і проти нацистів, і проти Червоної армії, за що їх потім переслідували. «Якої ви думки, — спитав він мене, — про всесвітню змову єврейських фінансистів з Нью-Йорка, які намагаються ліквідувати всі неєврейські уряди?» Я на мить розгубився. Хоч я сам і не єврей, мене завжди шокує відвертий вияв антисемітизму там, де цього не очікуєш. «Що я про це думаю? — нарешті відповів я. — Я вважаю це повною нісенітницею». Старий партизан випив горілки. «Справді? — сказав він. — Ти так думаєш? Цікаво...».

Але найбільше мене шокувало те, що такі антисемітські настрої характерні не тільки для старшого покоління. Пам'ятаю жінку біля стійки реєстрації Литовських авіаліній, яка,

дізнавшись про тему фільму, який ми знімали, сказала: «Так ви євреями цікавитесь? То не забудьте: Маркс був євреєм». Або ще, також у Литві, пригадую, як армійський офіцер приблизно 25-річного віку, показуючи мені місце масових убивств євреїв у 1941 році, один із фортів у Каунасі, сказав: «Знаєте, ви не про те знімаєте. Річ не в тому, що ми зробили з євреями. Річ у тому, що євреї заподіяли нам». Я в жодному разі не стверджую, що всі чи навіть більшість людей у Східній Європі поділяють такі погляди. Однак мене непокоїть те, що це упередження висловлюють так відкрито.

Усе це варто пам'ятати тим, хто вважає описане в цій книзі неактуальним. Крім того, про це варто замислитись тим, хто вважає, що агресивний антисемітизм був характерним лише для нацистів чи взагалі для одного Гітлера. Насправді твердження про те, що злочин, який полягав у винищенні євреїв, нав'язала Європі купка божевільних, — одне з найнебезпечніших. До приходу нацистів до влади в німецькому суспільстві не було нічого «унікально знищувального», якщо вживати гучні слова, популярні в сучасних колах дослідників. Та і як могло бути інакше, якщо в 1920-х євреї, тікаючи від антисемітизму зі Східної Європи, шукали притулку саме в Німеччині?

І все-таки в самому менталітеті нацистів є щось, що відрізняє їх від злочинців інших тоталітарних режимів. Саме такого висновку я дійшов, закінчивши працювати над трьома окремими проектами про Другу світову, кожен з яких вилився в книгу і в документальний серіал: спочатку *The Nazis: A Warning from History*, потім *War of the Century*, дослідження війни між Сталіним та Гітлером, і, нарешті, *Horror in the East* — спробу зрозуміти японців і їхнє мислення в 1930-х та протягом Другої світової війни. Одним неочікуваним наслідком цього досвіду виявилось те, що завдяки йому я став єдиним, хто познайомився і поговорив зі значною кількістю злочинців з усіх трьох основних тоталітарних режимів: Німеччини, Японії та СРСР. І спираючись на цей досвід, я можу стверджувати, що нацистські військові злочинці, з якими я зустрівся, відрізнялись від інших.

У Радянському Союзі атмосфера страху за часів Сталіна була всеохопною, на відміну від Німеччини часів правління Гітлера до закінчення війни. Розповідь одного колишнього радянського військового льотчика про відкриті збори 1930-х років, коли будь-кого могли оголосити ворогом народу, досі не дає мені спокою. Ніхто не був застрахований від стуку в двері серед ночі. Неважливо, як сильно ти старався пристосуватись, скільки гасел викрикував. Озлобленість Сталіна була такою сильною, що жодні твої вчинки, слова чи думки не врятували б тебе, якби ти потрапив у світло прожектора. Але в нацистській Німеччині, якщо не належати до конкретної групи ризику — євреїв, комуністів, ромів, гомосексуалів, «дармоїдів» та всіх, хто був в опозиції до режиму, — можна було жити і майже нічого не боятись. Незважаючи на наукові праці останніх років, що справедливо наголошують на тому, як сильно робота гестапо залежала від доносів звичайних громадян³, основна правда залишається незмінною: більшість німецького населення, з великою ймовірністю аж до моменту, коли Німеччина почала програвати війну, почувалась настільки в безпеці і була така щаслива, що вони знову проголосували б за Гітлера, якби тоді провели чесні відкриті вибори. Натомість у Союзі навіть найближче й найвідданіше оточення Сталіна не могло спати спокійно.

Наслідки цього для тих, хто скоював злочини за наказом Сталіна, були такі: страждання, яких вони завдавали, були настільки безпідставними, що часто вони самі не розуміли причин таких наказів. Наприклад, з інтерв'ю з одним колишнім енкаведистом, який наказував калмикам збирати речі й відправляв їх ешелонами в Сибір, стало ясно, що він досі не розуміє смислу тієї політики. На питання, чому він брав у цьому участь, у нього була одна відповідь — іронія полягає в тому, що саме таку поведінку помилково приписують нацистам — він говорив, що «просто виконував наказ». Він скоїв злочин, бо йому так наказали, і знав, що якщо не виконає наказу, його розстріляють, і він вірив у те, що начальство знає, що робить. А це, звичайно,

означало, що після смерті Сталіна і краху комунізму він міг залишити минуле в минулому й жити далі. Це також характеризує Сталіна як жорстокого диктатора, який намагався залякати людей, що геть не нове для світової історії — узяти хоча б нашого сучасника Саддама Хусейна.

Я також зустрічався з японськими військовими злочинцями, винними в низці найстрашніших у сучасній історії звірств. У Китаї японські солдати розрізали животи вагітним жінкам і насаджували на штики їхніх ненароджених дітей; зв'язували місцевих селян і стріляли по них, як по живих мішенях. Методи тортур, якими вони закатували тисячі невинних людей, можуть позмагатись у жорстокості з найстрашнішими експериментами нацистів. Крім того, японці проводили смертоносні досліді на людях задовго до лікаря Менгеле і появи Аушвіцу. І це були люди, яких вважали «незбагненними». Але після проведення дослідження виявилось, що жодної незбагненності в них не було. Вони росли й виховувались у надзвичайно мілітаризованому суспільстві, проходили військову підготовку в дуже жорстких умовах, їм з дитинства прищеплювали ідею поклоніння імператору (який був головнокомандувачем). Загалом, вони жили в культурі, яка історично возвела в культ звичайне людське бажання пристосовуватись. Усе це зійшлося в одному ветерані, який розповів мені, що, коли йому запропонували взяти участь у груповому згвалтуванні китайки, він сприйняв це не як статевий акт, а як ознаку остаточного визнання його «своїм» у групі, де до цього багато хто з нього знущався. Як і енкаведист, з яким я познайомився, ці японці намагаються виправдати свої дії майже виключно зовнішнім чинником — самим режимом.

У головах же багатьох нацистських військових злочинців відбувалось щось цілковито інше, і суть його викладено в цій книзі, в інтерв'ю з Гансом Фрідріхом, який визнає, що в складі загону СС особисто розстрілював євреїв на Сході. Навіть сьогодні, коли нацистський режим давно повалено, він не шкодує про те, що зробив. Він міг би легко сховатись за «простим виконанням

наказів» або тим, що «був зомбований пропагандою», але сила його внутрішнього переконання така велика, що він не робить цього. Тоді Ганс особисто вірив, що робить добро, убиваючи євреїв, і все вказує на те, що він досі в це вірить. Це огидна, нікчемна позиція, яка, хай там як, дуже інтригує. А сучасні докази свідчать, що вона не унікальна. У документах Аушвіцу, наприклад, немає жодного запису про те, що якийсь есесівець постав перед судом за відмову брати участь у розстрілах, натомисть чимало матеріалів демонструють те, що основною проблемою дисципліни в таборі були крадіжки. Отже, виходить, рядові члени СС підтримували політику нацистської верхівки, що вбивати євреїв — правильно, проте не погоджувалися з політикою Гімmlера, яка забороняла їм отримувати особисту користь від цього злочину. А кара для есесівця, якого спіймали на крадіжці, могла бути дуже суворою і майже точно гіршою, ніж кара за відмову брати активну участь у вбивствах.

Отже, я дійшов висновку — не лише на основі цих інтерв'ю, а й на основі подальшої роботи з архівами⁴ та розмов з науковцями, — що люди, які скоювали злочини в нацистській системі, набагато охочіше беруть особисту відповідальність за свої вчинки, ніж воєнні злочинці, що служили режимам Сталіна чи Хірохіто. Звісно, це узагальнення, і в кожному режимі знайдуться люди, які не належать до такого типу. І в усіх цих режимах було багато спільного: не в останню чергу, значна опора на ідеологічну пропаганду, яку насаджували згори. Але як узагальнення воно видається досить обґрунтованим і викликає тим більшу цікавість, якщо врахувати сувору підготовку есесівців і поширений стереотип, згідно з яким німецьких солдатів порівнюють з роботами. Як побачимо, ця тенденція, коли окремі нацисти відчували більшу відповідальність за скоєні злочини, сприяла створенню Аушвіцу та «остаточному рішенню» єврейського питання.

Варто спробувати зрозуміти, чому так багато колишніх нацистів, з якими я зустрівся за останні 15 років, знаходять своїм

злочинам внутрішнє виправдання («я думав, що чиню правильно»), а не зовнішнє («я просто виконував наказ»). Одне очевидне пояснення полягає в тому, що нацисти спирались на вже наявні переконання. Антисемітизм існував у Німеччині задовго до Адольфа Гітлера, і багато хто несправедливо звинувачував євреїв у поразці Німеччини в Першій світовій війні. Насправді вся політична програма нацистів на початку 20-х років нічим не відрізнялась від програм інших численних націоналістичних правих партій. Гітлер не вніс нічого нового в політичну думку. Проте він увів нове в принцип управління. І коли на початку 30-х Німеччину спіткала депресія, мільйони німців, прагнучи вилікувати країну від негараздів, почали охоче підтримувати нацистів. У 1932 році нікого не змушували голосувати за нацистів під дулом пістолета, й останні прийшли до влади цілком законно.

Ще однією причиною того, чому ця система переконань пустила таке глибоке коріння в головах багатьох нацистів, стала робота Йозефа Геббельса⁵, мабуть, найефективнішого пропагандиста XX століття. У популярному міфі його часто змальовують як грубого полеміста, печально відомого своїм *Der ewige Jude* («Вічний жид») — фільмом, у якому кадри розстрілу євреїв перемежуються з кадрами, в яких зображуються пацюки. Проте насправді переважна більшість його робіт була набагато витонченішою та підступнішою. Це Гітлер віддавав перевагу наповненим неприкритою ненавистю фільмам на кшталт «Вічного жида». Геббельсу ж не подобався такий застарілий підхід, він волів набагато витонченішого фільму *Jud Süß* — драми про прекрасну арійку, яку гвалтував єврей. Проаналізувавши реакцію публіки, Геббельс (він був одержимий такими дослідженнями) показав, що він мав рацію. Глядачі охочіше йшли на пропагандистські фільми, в яких, за словами Геббельса, «вони не помічали хитрощів».

Геббельс вважав, що краще посилювати наявні упередження публіки, ніж намагатися змінити чийсь погляд. У випадках,

коли потрібно було внести корективи в погляди німецького народу, він застосовував підхід «конвою — не швидше, ніж найповільніше судно в каравані»⁶ і постійно повторював, щоразу трохи по-різному, ту саму ідею, яку хотів вкласти в голови публіки. Діючи так, він рідко намагався повідомити щось глядачам; він показував картинки, розповідав історії, що спонукали звичайних німців дійти висновків, потрібних Гейбельсу, даючи при цьому їм можливість вважати, що вони самі дійшли до цього.

Протягом 30-х років Гітлер, маючи схвалення Гейбельса, нечасто намагався нав'язати політичні погляди більшості німців проти їхньої волі. Звичайно, його режим був радикальним, але волів мати згоду більшості, а стосовно такої бажаної динамічності значною мірою покладався на ініціативу знизу. З огляду на все це видається логічним, що коли дійшло до переслідувань євреїв, нацисти почали дуже обережно. Хай якою сильною була особиста ненависть Гітлера до євреїв, на виборах на початку 30-х років він не пропагував активно цю політику. Він не приховував власного антисемітизму, але й Гітлер, і нацисти загалом акцентували увагу на інших сторонах своєї політики, зокрема на прагненні «відшкодувати кривду», завдану Версальським договором, забезпечити безробітних робочими місцями та повернути почуття національної гордості. Одразу після того, як Гітлер став канцлером, країною прокотилася хвиля єврейських погромів, яку значною мірою організували нацистські штурмовики. Крім того, оголосили бойкот євреям-бізнесменам (за підтримки Гейбельса, затятого антисеміта), однак він тривав тільки один день. Верхівка нацистів стежила за суспільною думкою і в країні, і за кордоном. Вони не хотіли, щоб антисемітизм привів Німеччину до ізоляції. Ще два вибухи антисемітизму — один 1936 року, коли набули чинності нюрнберзькі закони, згідно з якими євреїв позбавляли німецького громадянства, і другий 1938 року, коли внаслідок *Kristallnacht* («Кришталевої ночі») було спалено синагоги та ув'язнено десятки тисяч євреїв, — стали важливими віхами переслідування євреїв

нацистами до війни. Але загалом розвиток антисемітської політики був плавним, і багато євреїв намагались перетерпіти негаразди життя в гітлерівській Німеччині 1930-х. Нацистська пропаганда, спрямована проти євреїв, проходила з геббельсівською швидкістю найповільнішого судна в каравані (за винятком фанатиків на кшталт Юліуса Штрайхера та його ганебного антисемітського журналу *Der Stürmer*), коли відверто антисемітські фільми, як-от *Der ewige Jude* або *Jud Süß*, почали демонструвати вже перед самим початком війни.

Усвідомлення, що нацисти просували політику знищення євреїв поступово, суперечить зрозумілому бажанню вказати конкретний момент, коли було прийнято доленосне рішення, що призвело до «остаточного рішення» єврейського питання та газових камер Аушвіцу. Проте ця історія не така проста. На ухвалення рішень, унаслідок яких виникла така витончена техніка вбивства, коли цілі сім'ї везли на смерть залізничною колією, що закінчувалась усього за кілька метрів перед крематорієм, пішли роки. Нацистський режим практикував те, що один відомий історик назвав «кумулятивною радикалізацією»⁷, коли кожне рішення призводило до кризи, яка, зі свого боку, призводила до ще радикальнішого рішення. Яскравим прикладом того, як події можуть стрімко розростись у катастрофу, була продовольча криза в лодзинському гетто влітку 1941 року: ця ситуація змусила одного нацистського функціонера спитати, «чи не буде найгуманнішим рішенням покінути з усіма євреями гетто, непридатними для роботи, за допомогою якогось ефективного пристрою»⁸. І виходить, що ідея знищення пропонується з міркувань «гуманності». Не слід забувати, звісно, що саме політика нацистської влади і стала першопричиною продовольчої кризи в лодзинському гетто.

Це не означає, що в цьому злочині не було вини Гітлера — без сумніву, вона була, і набагато зловісніша, ніж якби він просто зібрав своїх підлеглих одного дня й змусив їх виконати наказ. Уся нацистська верхівка знала: в політиці є одна якість, яку

їхній фіорер цінує понад усе, — радикалізм. Якось Гітлер сказав, що хотів би, аби його генерали були наче «собаки, що рвуться з ланцюга» (і саме в цьому вони часто підводили фіорера). Його пристрась до радикалізму вкупі з заохоченням конкуренції серед керівників нацистської партії методом призначення двох людей на майже ідентичні посади означали, що в політичній та адміністративній системі панувала висока динамічність, а на додачу надзвичайна внутрішня нестабільність. Усі знали, як сильно Гітлер ненавидить євреїв, усі чули його промову 1939 року в рейхстазі, у якій він передбачив «винищення» європейських євреїв, якщо вони «спровокують» світову війну, тож уся верхівка нацистської партії розуміла, яку саме політику щодо євреїв слід пропонувати, — що радикальніша, то краща.

Протягом Другої світової війни Гітлер найбільше переймався одним: як її виграти? Єврейському питанню він присвячував значно менше уваги, ніж хитросплетінням воєнної стратегії. Найімовірніше, його ставлення до політики щодо євреїв можна порівняти з розпорядженнями, які він дав гауляйтерам (місцевим керівникам) Данцига (Гданська), Західної Пруссії та Вартегау, говорячи про свій намір онімечити ці території та обіцяючи «не ставити запитань» про методи втілення цієї політики, коли завдання буде виконано. Тому неважко уявити, як таким самим чином Гітлер сказав Гімmlеру в грудні 1941 року, що хоче, щоб євреїв «знищили», і що він «не ставитиме запитань» про методи досягнення бажаного результату. Звичайно, ми не можемо знати напевно, чи розмова відбувалася саме так, адже в ході війни Гітлер діяв обережно, використовуючи Гімmlера як буфер між собою та втіленням «остаточного рішення» єврейського питання. Гітлер усвідомлював, наскільки масштабні злочини задумували нацисти, і не хотів, щоб якийсь документ зв'язував його з цими злочинами. Однак його участь однаково простежується скрізь: від риторики неприкритої ненависті до прямого зв'язку між зустрічами з Гімmlером у ставці Гітлера в Східній Пруссії та подальшої радикалізації переслідування та вбивства євреїв.

Складно передати збудження, яке відчували нацистські лідери, служачи людині, що не боялась мріяти в таких епохальних масштабах. Гітлер хотів здобути перемогу над Францією (країною, в якій під час Першої світової німецька армія застрягла на роки) всього за кілька тижнів — і йому це вдалося. Він мріяв захопити Радянський Союз — і влітку 1941 року все вказувало на те, що й це йому до снаги. А ще він мріяв знищити євреїв — і певною мірою це завдання згодом виявилось одним з найпростіших.

Звісно, Гітлер мав колосальні амбіції, але всі вони були деструктивними, а найбільш концептуально руйнівною була саме ідея «остаточного рішення» єврейського питання. Важливо пам'ятати: 1940 року двоє нацистів, що згодом відіграють основну роль у розробці та виконанні «остаточного рішення», незалежно один від одного визнали, що масові вбивства суперечать «цивілізованам» цінностям, яких дотримувались навіть вони. Генріх Гімmlер написав, що «фізично знищувати людей» було абсолютно «не в німецькому дусі», а Райнгард Гейдріх зазначав, що «біологічне знищення суперечить благородству німців як цивілізованої нації»⁹. Однак крок за кроком, протягом наступних вісімнадцяти місяців «фізичне знищення людей» стало саме тим політичним курсом, яким вони пішли.

Простежуючи те, як Гітлер, Гімmlер та інші нацистські лідери створили й «остаточне рішення» єврейського питання, й Аушвіц, можна побачити в дії динамічний, радикальний і надзвичайно складний процес ухвалення рішень. Цей злочин не розробили верхи і не передали низам, як і не вигадали його низи і не просто схвалили верхи. Конкретним нацистам ніхто не погрожував, змушуючи скоювати вбивства. Зовсім ні: це була колективна справа, до якої залучили тисячі людей. І саме вони вирішували не лише брати безпосередню участь у ній, а й виявляли ініціативу, щоб розв'язати проблему вбивства людей та позбутися їхніх тіл у нечуваних раніше масштабах.

Подумки повторюючи шлях, яким ішли і самі нацисти, і ті, кого вони переслідували, ми отримуємо унікальну можливість

подивитися зсередини на умови людського існування. І те, що ми дізнаємось, здебільшого не радує. У цій історії страждання майже ніколи не ведуть до спасіння. Хоча, хай і дуже рідко, нам зустрічатимуться окремі люди, які чинитимуть благородно, зазвичай це історія деградації. Важко не погодитися з вердиктом Ельзе Бакер, яка потрапила в Аушвіц у восьмирічному віці, про те, що «рівень людської зіпсутості поза межами розуміння». Проте якщо тут є просвіток надії, то він криється в силі родинної підтримки. Справжній героїзм заради батька, матері, брата, сестри чи дитини демонстрували люди, які потрапили до табору.

Однак насамперед Аушвіц та «остаточне рішення» демонструють здатність ситуації впливати на поведінку такою мірою, яку важко уявити. Це підтверджує один з найміцніших і найвідважніших ув'язнених таборів смерті, яким вдалося вціліти, Той-ві Блатт. Нацисти примусили його працювати в Собіборі, звідки він, ризикуючи життям, згодом утік. «Мене питали, — розповідав він, — “Що ти дізнався?”, але думаю, що впевнений тільки в одному: ніхто насправді не знає себе. Ти звертаєшся до приємного перехожого на вулиці, питаючи “Де Північна вулиця?”, і він іде з тобою пів кварталу, щоб ти не заблукав, він такий ввічливий і добрий. В іншій ситуації та сама людина може виявитися жакливім садистом. Ніхто не знає себе до кінця. Ми всі могли би бути хорошими або поганими людьми, залежно від ситуації. Іноді, зустрічаючись з особливо ввічливою до мене людиною, я мимохіть думаю: а як би ця людина поводитись у Собіборі?»¹⁰.

Чого ці люди, які вижили в таборах смерті, навчили мене (і, якщо бути до кінця чесним, так само, як і злочинці), то це того, що людська поведінка хитка й непередбачувана, і часто залежить від ситуації. Звісно, кожна людина однаково має вибір, як учинити, але для багатьох ситуація стає ключовим фактором, що визначає їхню поведінку. Навіть ті незвичайні особистості — як, наприклад, сам Адольф Гітлер, — які здаються господарями власної долі, певною мірою однаково сформувались саме в результаті реакції на попередні ситуації. Адольф Гітлер,

якого ми знаємо, багато в чому сформувався внаслідок взаємодії довоєнного Гітлера, нікчемного волоцюги, та подій Першої світової війни, глобального конфлікту, над яким Гітлер не мав влади. Я не знаю жодного серйозного дослідника цього питання, який вважав би, що Гітлер міг би сягнути таких висот, якби не та трансформація, що сталася з ним у Першій світовій війні, і не гіркота через поразку Німеччини в ній. Тому можна піти далі за твердження «якби не Перша світова війна, Гітлер не став би канцлером», і сказати «якби не Перша світова, не було б людини, що стала тим Гітлером, якого знає історія». І хоча, звісно, Гітлер сам вирішував, як поводитись (і при цьому тисячі разів робив особистий вибір, через що й заслужив усе те безчестя, що вилилось на нього), саме існування такого Гітлера було зумовлене конкретною історичною ситуацією.

Однак ця історія також демонструє, що коли окремі люди змінюються під тиском конкретної ситуації, групи людей, які працюють разом, можуть створити кращі культури, а ті, зі свого боку, можуть спонукати окремих людей поводитись благородніше. Історія про те, як данці врятували своїх євреїв і як забезпечили їм теплий прийом, коли ті повертались додому після закінчення війни, — яскравий приклад останнього. Данська культура, в якій найвищу цінність мали права людини, спонукала окремих людей на благородні вчинки. Однак не варто романтизувати приклад данців. Вони так само були під сильним впливом обставин, яких не могли контролювати: часу нападу нацистів на данських євреїв (у той момент, коли було очевидно, що німці програють війну), географічного положення країни (що давало досить простий шлях для втечі в нейтральну Швецію через вузький перешийок), та відсутності зложених зусиль СС з примусової депортації. А втім, розумно висувати, що одна форма часткового захисту проти ще більших звірств на кшталт Аушвіцу полягає в колективній гарантії окремих людей, що для культурних принципів їхнього суспільства такі страждання неприпустимі. Відверто дарвіністські ідеали

нацизму, що ґрунтувалися на твердженні про расову вищість німецьких «арійців» та «арійок», звісно, мали абсолютно протилежний ефект.

Хай там як, ця тема все одно викликає глибоку печаль, яку нічим не зменшити. Увесь час, поки я працював над проектом, найгучніше для мене звучали голоси тих, у кого ми не могли взяти інтерв'ю: 1,1 мільйона людей, замордованих в Аушвіці, особливо понад 200 000 дітей, які загинули там, позбавлені права вирости й пізнати життя. Мені врізався в пам'ять один образ, одразу, коли мені його описали. Це був образ «процесії»¹¹ порожніх дитячих візочків — власності, вкраденої в убитих євреїв, — яку вивозили з Аушвіцу до вокзалу, по п'ять штук у ряду. В'язні, які спостерігали за процесом, потім розповідали, що він тривав цілу годину.

Діти, що прибули до Аушвіцу в тих візочках, разом з мамами, татами, братами, сестрами, дядьками й тітками — усіма, хто загинув там, — це ті, кого ми повинні пам'ятати вічно, і ця книга присвячена їхній пам'яті.

*Лоренс Ріс,
Лондон, липень 2004 року*